
І. В. Семеніхін, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Роль правової доктрини в Давньому Римі: теоретико-історичний аналіз

Важливість розробки проблематики правової доктрини пояснюється більш масштабними й глибинними причинами, що лежать у площині праворозуміння, історичного розвитку й становлення самого феномену права, з'ясування і пояснення ідентифікаційних ознак тих чи інших правових сімей, специфіки окремих національних правових систем тощо. Пізнання сутності й призначення правової доктрини, на думку А. О. Васильєва, — це шлях до розкриття таємниць походження й функціонування правових систем, тих духовних основ, на яких заснований правопорядок, визначення місця й ролі права в світі, що глобалізується¹. А. В. Гордімов справедливо зазначає, що проблематика доктринальних джерел права має глобальний характер, стосується різних правових систем, виходячи за межі окремо взятої держави або навіть правової сім'ї². Так, ретроспективне дослідження

¹ Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. — Барнаул, 2007. — С. 18.

² Гордімов, А. В. Місце і роль доктрини у загальній системі джерел права / А. В. Гордімов // Держава і право : зб. наук. праць : юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 43. — С. 58.

доктрини, що, за словами Р. Давіда, «протягом п'яти століть панувала в романо-германській правовій сім'ї, під впливом якої розвивалася правова практика в різних державах» — шлях до з'ясування історичних особливостей, специфіки становлення правових традицій континентальної Європи¹.

Очевидно, що романо-германська правова система, її категоріальний апарат, специфічний стиль юридичного мислення європейських юристів не сформувалися б у тому вигляді, в якому вони нині існують, без університетської традиції, що сягає своїм корінням XII–XIII століть. Ю. А. Задорожний слушно зауважує, що доктрина — це ключ до розуміння вчорашнього та сприйняття сьогоденного права. Вона лежить в основі правових аналогій і понять, інститутів та норм, які логічно поєднує і спрямовує у відповідне соціальне русло з метою збереження та утвердження основоположних правових цінностей. Вивчення права починається з його доктринальної основи, що дає бачення не лише просторових меж його вираження, але й є тим важливим методологічним інструментом, який допомагає зрозуміти, а отже, і пояснити складні правові явища².

Розкрити природу і зміст правової доктрини неможливо без детального вивчення й ґрунтового аналізу її витоків і еволюції в контексті становлення й розвитку різних правових систем³. Складний процес історичного формування англосаксонської, а особливо романо-германської правових сімей та мусульманського права відбувався в тісному взаємозв'язку із правовою доктриною, що упродовж століть еволюціонувала, не один раз змінюючи свій статус, роль і значення в правовому житті суспільства. Питання генези, що перебуває в центрі будь-якого фундамен-

¹ Давид Р., Жоффре-Спиннози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Междунар. отношения, 2009. — С. 37.

² Задорожний, Ю. А. Римське право — доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. — К., 2008. — С. 120.

³ Водночас А. О. Васильєв зазначає, що «вивчення історії різних правових систем дозволяє сформулювати універсальні закономірності виникнення та еволюції правової доктрини» (Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. — Барнаул, 2007. — С. 10).

тального дослідження, завжди є принциповим, оскільки дає поштовх до аналізу особливостей досліджуваного явища. Цей висновок повною мірою стосується і генези правової доктрини, оскільки без неї неможливо зрозуміти ту роль і значення, яке доктрина відігравала в той чи інший період державно-правового розвитку відповідної держави або навіть правової сім'ї.

Правова доктрина має глибокі історичні коріння. Зважаючи на те, що вона має вторинний характер стосовно юридичної науки¹, витоки цього правового явища в часовому вимірі слід шукати в контексті встановлення періоду, коли з-поміж корпусу юристів виокремлюється специфічна спільнота учених-правників, а також відбувається інституціоналізація юридичної науки серед інших галузей людських знань². Дати однозначну відповідь на питання про час появи правничої науки як особливої форми людської діяльності, спрямованої на пізнання та перетворення правової дійсності, є проблематичним, адже серед науковців немає єдності поглядів на це питання³.

¹ Беручи до уваги вторинний характер доктрини стосовно юридичної науки, досить суперечливим видається твердження В. Трофименко про те, що «правова доктрина, народившись в європейських університетах, тісно влилася до правової науки та законодавчої процедури» (Трофименко, В. В поисках идеального источника права: правовые доктрины мира / В. Трофименко // Юрид. радник. — 2007. — № 4. — С. 83).

² У зв'язку із цим дещо перебільшеним і необґрунтованим, на наш погляд, здається висновок М. М. Вопленко про те, «що правова доктрина народилася разом з появою держави й права, задовольняючи потреби їх практичного функціонування» (Вопленко, Н. Н. Источники и формы права : учеб. пособие. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. — С. 55).

³ А. М. Михайлов зазначає: «Хоча в методології науки налічується не менше п'яти концептуалізацій науки, разом із тим пануюче в сучасній суспільній свідомості розуміння феномену науки сягає своїм корінням не логіки Аристотеля, а першої наукової революції XVI століття. Тому юриспруденція значно старше науки в її сучасному розумінні, вона має свою історію, традиції. Лише з часів розвитку європейських університетів на континенті вона набуває певних ознак «класичної» наукової раціональності (Михайлов, А. М. Образы юридической науки: история и современность [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blog.pravo.ru/blog/school/789.html>). У свою чергу, Дж. Берман вказує на те, що, згідно із сучасними поглядами на науку, появу останньої традиційно пов'язують з іменами Галілея, Кеплера, Декарта, Лейбніца та іншими видатними постатями XVI–XVII ст. (Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 1998. — С. 156–157).

В юридичній літературі зазначається, що історія політико-правової думки налічує декілька тисячоліть. Видатним мислителям минулого належить чимало ідей, які згодом були сприйняті й отримали розвиток у політичних і правових вченнях Нового і Новітнього часів, а також сучасності¹. Разом з тим слід зазначити, що хоча у вченнях стародавніх європейських і китайських філософів формулювалися світоглядно-філософські і правові концепції, ідеї, принципи, це не дозволяє повною мірою відносити їх до правової доктрини². У давні часи ще не сформувалися розвинутий клас професіональних юристів, система юридичної освіти, що пояснює відсутність спеціальних досліджень з правових питань, фундаментальні положення яких могли б отримати загальне визнання, тобто набути доктринального характеру та втілитись у конкретну державно-правову практику. Творчу спадщину представників політико-правової, філософської думки давніх часів слід розглядати як важливу філософсько-методологічну передумову формування юридичної

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка і І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007. — С. 6.

² Важко погодитись з Р. В. Пузіковим, який оцінює вчення Конфуція, погляди якого викладені в праці «Бесіди й судження», як «яскавий приклад прояву правової доктрини як джерела права» (Пузіков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузіков. — Тамбов, 2003. — С. 11), та М. В. Кармалітою, яка, досліджуючи історичні витоки феномену правової доктрини, зазначає: «Століттями діяльність китайської держави, урядовців регулювала конфуціанська доктрина та частково вчення легізму» (Кармаліта, М. В. Категорія «доктринального тлумачення» в контексті джерел права / М. В. Кармаліта // Бюл. Мін-ва юстиції України. — 2009. — № 11. — С. 110.). З цього приводу Дж. Берман зазначає, що в давніх цивілізаціях Азії на перший план виходили традиційні, колективні, інтуїтивні сторони життя, а інтелектуальні, аналітичні, правові, органічно поєднані з ними, їм цілком підпорядковані. Правовий вимір життя суспільства, в основі якого лежить конфуціанська світоглядно-філософська концепція, повністю підпорядкований неправовому (Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 1998. — С. 87, 90).

науки в цілому та правової доктрини зокрема¹, поява яких припадає на період існування Давнього Риму². Показово, що в юридичній літературі історію виникнення сучасної європейської правової науки традиційно пов'язують саме з римською юриспруденцією³. Поява останньої як специфічної самостійної галузі знань є цілком природним й логічним процесом. Юриспруденція виникає через необхідність задоволення потреб юридичної практики в усуненні суперечностей, подолання прогалин у позитивному праві, в опрацюванні, зокрема, належній систематизації, логічному впорядкуванні та передачі накопиченого в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності досвіду, його критичній оцінці та подальшому збагаченні, що є запорукою сталого розвитку суспільних відносин, підтримання злагоди, стабільності й справедливості в суспільстві.

Юридична наука, вважає С. С. Алексєєв, виникла як прикладна дисципліна, предметом якої є догма права. Це дало

¹ У загальнотеоретичному плані давньоримська політико-правова думка перебувала під значним впливом давньогрецьких концепцій. Римські автори у своїх теоретичних побудовах використовували політичні та правові ідеї грецьких мислителів і розвивали їх з урахуванням специфічних соціально-політичних умов (История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Инфра-М, 2000. — С. 79); Г. Дж. Берман вказує на те, що грецька діалектика була імпортована до Риму в епоху Республіки (II—I ст. до н.е.). Діалектикою почали займатись освічені прошарки населення, зокрема юристи, які вперше застосували її до діючих правових інститутів (Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: пер. с англ. / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М.: Инфра-М, 1998. — С. 137).

² В. А. Трофименко справедливо зазначає, що поява правової доктрини належить до діяльності давньоримських юристів у період III—IV століть до н. е., коли були опубліковані формули позовів і календар дат Апієм Клавдієм та Гнеєм Флавієм (Трофименко, В. А. Правова доктрина як основа формування правової системи країни / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. юрид. України імені Ярослава Мудрого. — 2009. — № 2. — С. 127). Такої ж думки додержуються й інші автори (Мочульська, М. Є. Зародження правової доктрини як юридичного феномену / М. Є. Мочульська // Вісн. Львів. ун-ту. Юрид. серія. — 2010. — Вип. 51. — С. 4).

³ Шала, Л. В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень / Л. В. Шала // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. — 2010. — № 1. — С. 26; Савайда, О. І. Енциклопедія права в європейській правознавчій культурі / О. І. Савайда // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. — 2010. — № 1. — С. 31.

підстави характеризувати правознавство як фундаментальну сферу знання, яка освоює відповідно до потреб практики фактичні данні (закони, судові прецеденти, правові звичаї, їх застосування, тлумачення та ін.). Отже, з самого початку юриспруденція виступала як прикладна, техніко-юридична наука¹. Відповідно в давньоримській державі правова доктрина виникає у зв'язку з практичною необхідністю аналітичної обробки догми права².

Тривалому процесу накопичення знань про державу і право, що згодом оформлюються в систему загальноновизнаних поглядів на проблеми державно-правового розвитку — правову доктрину, закономірно передуює поява на історичній арені корпусу учених-юристів. Цей процес мав об'єктивний характер. Л. Й. Петражицький зазначає, що соціальна потреба, яка полягає у встановленні незалежного від різноманіття правових поглядів єдиних для всіх шаблонів правових норм із максимальною точною визначенням змістом, а також у судовій уніфікації правовідносин, приводить до виникнення окрім особливих правових систем (позитивне право, офіційне право), видів правової діяльності і діячів (законодавці, судді) ще й специфічне доповнення у вигляді окремого класу людей — учених юристів, легістів, *juris prudentes* та особливої учено-практичної діяльності й професії — юриспруденції. Остання, на його думку, є давньою наукою й професією, існування і розвиток якої є незмінним супутником правового життя суспільства³. У Давньому Римі заняття правом від самого початку було справою понтифіків, однієї з колегій жерців. Щорічно один з них повідомляв приватним особам позицію колегії з правових питань. Лише близько 300 р. до н. е.

¹ Алексеев, С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. — М. : Норма, 2001. — С. 16.

² А. О. Васильев, що визначає правову доктрину як джерело права, пов'язує її виникнення з моментом «зародження й розквіту держави великих воїнів, державних діячів і юристів — стародавніх римлян» (Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. — Барнаул, 2007. — С. 10, 25).

³ Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Петражицкий Л. И.; отв. ред.: Козлихин И. Ю., Сандулов Ю. А. — СПб. : Лань, 2000. — С. 183.

юриспруденція звільняється від понтифіків. Початок світської юриспруденції традиційно пов'язується з ім'ям Гнея Флавія¹.

Правова доктрина в той час мала описовий, залежний від юридичної практики характер і лише в період Імперії римські юристи окрім суто практичної діяльності починають займатися теоретичною розробкою права, відтак з'являється література з правової проблематики². На цю особливість вказує О. Шпенглер, який зазначає, що римське право було правом повсякденності; досягнення аналітичної юриспруденції концентрувалося переважно навколо практичної діяльності юристів, вироблених ними правових принципів, формул, конструкцій, що відрізнялися логічною завершеністю й логічністю³. Ця ситуація не сприяли формуванню загальних, безпосередньо не пов'язаних з юридичною практикою юридичних знань, а отже, формуванню теоретичної правової науки як такої. Дж. П. Доусон зазначає, що діяльність римських юристів була спрямована не на теоретичний синтез правового матеріалу, а на вирішення конкретних справ. У детальному поясненні рішень і висновків юристів не було потреби, адже для пересічних громадян авторитету останніх було достатньо, а для юристів вони були очевидними і не потребували тлумачення⁴.

Таким чином, діяльність римських юристів була спрямована переважно на задоволення потреб юридичної практики та узгодження чинних норм зі змінами в житті суспільства. І хоча в коментарях та висновках з конкретних справ, а також інститу-

¹ Гней Флавій, що був писарем Аппія Клавдія Цека, викрав і опублікував складений останнім збірник юридичних формул, які використовувались у судовому процесі (*legis actiones*). Ця публікація отримала назву *jus civile Flavianum* (цивільне право Флавія). У середині II ст. до н.е. значний внесок у розвиток юриспруденції, зокрема цивільного права, зробили Маній, Манілій, Публій Муцій Сцевола, Юній Брут (История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца – М.: Инфра-М, 2004 – С. 96; Покровский, И. А. История римского права / И. А. Покровский. – СПб.: Летний сад, 1998. – С. 134).

² Покровский, И. А. История римского права / И. А. Покровский. – СПб.: Летний сад, 1998. – С. 197–198.

³ Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 т. / О. Шпенглер; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. – М.: Мысль, 1998. – Т. 2. – С. 87.

⁴ Dawson, J. P. *The Oracles of the Law* / J. P. Dawson. – Ann Arbor: MI, 1968. – P. 114–115.

ціях юристами була розроблена низка загальнотеоретичних положень, до формулювання загальних положень (*regulae*) та визначень вони підходили дуже обережно, надаючи перевагу детальній розробці конкретних правових питань¹. Слід визнати, що представники римської юриспруденції зробили значний внесок у вивчення проблем теорії права, зокрема розробки її основоположних понять, концепцій та принципів. Предметна сфера римської юриспруденції від самого початку включала не лише вчення про джерела позитивного права, але й теорію природного права. На думку Т. І. Фулей, загальнолюдські принципи права «вийшли» з правових принципів, сформульованих римськими юристами у правовій доктрині. Щоправда останні не можна вважати загальнолюдськими, оскільки на той час вони не стали надбанням усього людства².

Римські юристи епохи республіки хоча і не мали законодавчої влади, однак завдяки авторитету своїх науково-практичних висновків впливали на розвиток й вдосконалення права. І. Б. Новицький зазначає, що шляхом тлумачення закону римські юристи фактично створювали нові правила, що набували згодом авторитетності, близької до обов'язковості³. Зазначимо, що слідування в правотворчій, правозастосовній діяльності ідеям, концепціям, положенням, розробленим авторитетними представниками юридичної спільноти, стало визначальною характеристикою правової доктрини. На думку Д. В. Дождева, центральною категорією для розуміння доктрини в Давньому Римі є традиція: основним методом було посилення на авторитети, понтифіків, що висловлювали свої погляди на питання права, не наводячи раціональних обґрунтувань своїх *responsa*⁴.

¹ Звідси походить відомий вислів «Будь-яке визначення в цивільному праві є небезпечним, адже їх важко спростувати», який приписується римському юристу Яволену Приску (*История политических и правовых учений* / под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 99).

² Фулей, Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тетяна Іванівна Фулей. — К., 2003. — С. 73–76.

³ Новицький, І. Б. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 24–25

⁴ Дождев, Д. В. Римское частное право: учебник для вузов / Д. В. Дождев; под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Норма, 2005. — С. 107.

Основними напрямками діяльності римських юристів були: 1) *respondere* — відповіді на юридичні запити приватних осіб; 2) *cavere* — розробка юридичних формул й допомога в укладенні угод; 3) *agree* — надання формул для ведення справ у суді. Спираючись на джерела чинного римського права¹, юристи під час розгляду справ інтерпретували існуючі правові норми відповідно до вимог справедливості, а якщо зустрічались із колізіями, то нерідко змінювали норму з урахуванням нових поглядів на справедливість й справедливе право². Під час аналізу фактів, подій і явищ, що зустрічались у практиці і на основі яких робилися відповідні узагальнення, формулювалися нові підходи до вирішення юридичних проблем, що допомагало глибше проникати в сутність вирішуваних справ, більш ефективно використовувати швидко зростаючу в обсязі масу несистематизованих норм матеріального права. Фактично в цей період коментарі та інтерпретації відомих римських юристів за значенням і юридичною силою дорівнювали імператорському законодавству³.

Сприйняття судовою практикою результатів інтерпретаційної діяльності юристів фактично означало створення нової правової норми. Ця діяльність юристів забезпечувала узгодженість різних джерел римського права, подальший розвиток останнього. І. Б. Новицький писав, що принцепси були зацікавлені у підтриманні й збереженні авторитету юристів, адже останні своєю діяльністю допомагали втілювати в життя їх політику. Прагнучи використати представників юриспруденції для реалізації своєї політики, імператор Август надав найбільш видатним з них право давати офіційні консультації (*jus publice respondendi*), внаслідок чого їх висновки набули для суддів обов'язкового значення⁴. Спочатку такі висновки мали суто індивідуальний характер, але зго-

¹ Йдеться про звичаєве право, Закони XII таблиць, законодавство народних зборів, едикти магистратів і конституції імператорів.

² Нерсесянц, В. С. История политических и правовых учений. — М. : Норма, 2005. — С. 111–112.

³ Абдрасулов, Е. Б. Толкование закона и норм конституции: теория, опыт, процедура : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Ермек Баяхметович Абдрасулов. — Алмаата : Казахский академический ун-т, 2003. — С. 13.

⁴ Новицкий, И. Б. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. — М. : Госюриздат 1960. — С. 25.

дом стали обов'язковими під час розгляду однорідних спірних ситуацій з аналогічними фактичними обставинами¹. За часів правління імператора Тиберія (14–37 рр. н.е.) було запроваджено форму обов'язкових висновків юристів, які могли надати відповідь або усно під час судового розгляду справ, або письмово, не беручи безпосередньої участі в процесі².

Поступово з'являються цілі збірники відповідей відомих юристів (*libri responsorum*). Свідченням загального визнання їх авторитету є той факт, що не лише висновки та їх збірки, але й праці класичних римських юристів набули формально обов'язкового характеру: імператори нерідко посилалися на них у своїх конституціях. Таким чином, ініціативу імператора Августа не слід розцінювати як новаторську, революційну, адже фактично він лише офіційно визнав вже усталену практику використання правової доктрини римськими судами. Остання стала важливою складовою системи формальних джерел римського права. Однак перед римськими судами постала нова проблема, пов'язана з необхідністю обирати між поглядами тих чи інших юристів.

Д. Д. Гримм задається питанням, чи існує таке явище, як право юристів. На його думку, відповідь на це питання залежить від ставлення органів державної влади до вироблених юристами норм. У Римі часів Імперії такі норми набули формально обов'язкового значення, тоді як сучасні правові системи не визнають юридичну науку джерелом права. Головною перешкодою надання положенням, що створені представниками правової науки, формально обов'язкового значення є контрверза у поглядах учених з приводу вирішення тих чи інших правових питань³. Перед правозастосовцями постала проблема, які наукові

¹ О. С. Иоффе із цього приводу зазначав, що, застосовані в конкретному спорі, ці рішення силою свого авторитету впливали і на вирішення однорідних спорів, що надавало їм нормативного значення (Иоффе, О. С. Основы римского гражданского права : учеб.-метод. пособие / О. С. Иоффе, В. А. Мусин. – Л. : ЛГУ, 1974. – С. 13).

² Васильев, А. А. История римской правовой доктрины / А. А. Васильев // История государства и права. – 2007. – № 17. – С. 7.

³ Гримм, Д. Д. Курс римского права : т. 1, вып. 1 : Введение : Учение об основных правовых понятиях / Д. Д. Гримм. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – С. 73.

праці слід використовувати під час вирішення конкретних справ, яким науковим авторитетам надавати перевагу? Сама доктрина не дає відповіді на це питання, в ній відсутній зрозумілий і універсальний механізм застосування своїх положень в юридичній практиці. Д. Д. Гримм зазначає, що в цій ситуації можливі два виходи: або не надавати обов'язкового значення спірним науковим положенням, або виробити особливі формальні критерії для подолання цих контрверз¹. Останній підхід був використаний в давньоримській державі. За часів імператора Валентиніан III (426 р. н.е.) з метою впорядкування практики застосування творів римських юристів було видано закон про обов'язкове використання поглядів Папініана, Гая, Павла, Ульпіана, Модестіна і тих юристів, на яких вони посилались (Сабін, Квінт Муцій Сцевола, Юліан, Марсел), а також визначено порядок застосування розроблених ними положень. У разі суперечності їх поглядів слід було дотримуватися думки, що поділялася більшістю з них, а у разі рівності голосів перевага надавалась поглядам Папініана. Згідно із законом, юридична сила завжди зберігалась за сентенціями Павла. Ці та інші відомі юристи організовували навчання тих, хто виявив бажання займатись юридичною діяльністю. Майбутні юристи слухали лекції з теоретичного курсу права, а також спостерігали за проведенням консультацій з юридичних питань, що надавали їх викладачі². Це сприяло становленню і розвитку системи юридичної освіти, формуванню прообразу сучасних юридичних шкіл — школи сабініанців та прокуліанців³.

Основу стрункої системи римського права становлять науково-літературні твори римських юристів⁴, в яких концептуалізувалася та об'єктивізувалася правова доктрина. Це і праці, присвячені цивільному праву, і коментарі до преторських едиктів, дигести, що об'єднували цивільне й преторське право, і

¹ Гримм, Д. Д. Курс римского права : т. 1, вып. 1 : Введение : Учение об основных правовых понятиях / Д. Д. Гримм. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. — С. 73.

² Новицкий, И. Б. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. — М. : Госюриздат, 1960. — С. 43.

³ Покровский, И. А. История римского права / И. А. Покровский. — СПб. : Летний сад, 1998. — С. 201.

⁴ Там само. — С. 198–199.

підручники (найвідомішим з яких є інституції Гая), і окремі збірники правил, поглядів окремих юристів, і спеціальні дослідження, присвячені конкретним правовим проблемам¹. С. С. Алексеев справедливо зазначає, що національна правова система в цілому виглядає так, як вона представлена в наукових доробках й судженнях правників. Так, юриспруденція Давнього Риму постала не «в суто реалістичному образі неосяжного конголомерату незліченних прецедентів, преторських едиктів, розрізнених законодавчих актів, а в тому впорядкованому, логічно чіткому вигляді, який був наданий їй численними й змістовними працями римських правників². В. С. Нерсесянц до цього додає, що доктрина права розробляє та обґрунтовує певні юридико-пізнавальні форми (принципи, поняття, терміни, засоби, прийоми та ін.), тлумачення позитивного права (його джерел, системи й структури, дії та застосування, порушення та відновлення та ін.). За допомогою цих форм доктрина права логічно впорядковує позитивне право у цілісну та внутрішньо узгоджену модель дії. Таким чином, вона створює певну юридико-логічну (розумову) модель (конструкцію, схему, спосіб й метод) позитивного права, як його належного розуміння, тлумачення, так і для його фактичного створення та дії в реальній дійсності³. Результати цієї діяльності безпосередньо інсти-

¹ З другої половини III ст. н.е. відбувається занепад римської юриспруденції. Значною мірою він пов'язаний з набуттям імператорами законодавчої влади. Правотворча діяльність юристів фактично припиняється. Від часів Диоклетіана (284—305) імператори, отримавши необмежену законодавчу владу, позбавляють юристів права надавати *ius respondendi*. Разом з тим праці юристів класичного періоду зберігають авторитет і в нових умовах (История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : ИНФРА-М, 2004. — С. 97—98). Авторитет праць юристів у цей період (друга половина III ст. н.е.) настільки зріс, що вони фактично замінили ті джерела римського права, які там коментувалися (Гримм, Д. Д. Курс римского права : т. 1, вып. 1 : Введение. Учение об основных правовых понятиях / Д. Д. Гримм. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. — С. 74).

² Алексеев, С. С. Право на пороге нового тысячелетия. Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — С. 166.

³ Нерсесянц, В. С. Общая теория права / В. С. Нерсесянц. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 383.

туціоналізуються в правовій доктрині¹. Остання оформлюється у вигляді конкретних праць учених-юристів: монографіях, наукових статтях, доповідях, коментарях до конституцій, кодексів й законів. У римському праві однією з форм об'єктивізації доктрини стали праці відомих римських юристів, — важливі складові кодифікації Юстиніана² (*Corpus iuris civilis*), що окрім Кодексу Юстиніана та Новел (зібрання декретів і рішень римських імператорів) включала: 1) Інституції, що були своєрідним елементарним керівництвом для навчальних цілей; 2) Дигести (чи Пандекти), тобто компіляція творів 38 римських юристів (з I ст. до н.е. до IV ст. н.е.) з різних питань цивільного, кримінального, міжнародного права, 70 % тексту яких становлять думки, погляди п'яти найвідоміших з них³. Учені зазначають, що еволюція правової доктрини йшла в бік універсалізації права, зведення її до рівня правового вчення, що поширюється на все людство. Кодифікацією Юстиніана завершувався процес створення єдиного універсального права для всієї римської держави⁴.

Діяльність найвидатніших римських юристів заклала основи правової доктрини континентальної правової системи. Основні юридичні поняття, терміни, конструкції римського права, величезний внесок у становлення й розвиток якого внесли видатні представники корпусу римських юристів, стали надбан-

¹ Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 1998. — С. 131.

² Дигесты не были кодексом у сучасному його розумінні. Укладачі не ставали за мету створити вичерпний, узгоджений, системно організований звід правових понять, принципів й норм (Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 1998. — С. 131).

³ Для виконання кодифікаційних робіт імператор Юстиніан призначив комісію на чолі з константинопольським професором права Теофілом. Саме під його керівництвом було об'єднано величезну кількість розрізаних джерел права в єдине (Задорожний, Ю. А. Римське право — доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. — К., 2008. — С. 102).

⁴ Удальцова, З. В. Законодательные реформы Юстиниана / З. В. Удальцова // Византийский временник : сб. статей. — Т. 26. — М. : Наука, 1965 — С. 28—29.

ням, вихідною концептуальною основою європейської й світової юридичної думки. Представники римської юриспруденції крім написання наукових творів, займались консультативною діяльністю, сприяючи тим самим узагальненню правового матеріалу, виробленню численних юридичних конструкцій, понять. Римські юристи шляхом здійснення логічних операцій абстрагування та типізації створили або заклали основи значної кількості існуючих нині правових конструкцій¹.

Творчість римських юристів вплинула на подальший розвиток правової думки. В. С. Нерсесянц справедливо зазначає, що це зумовлено як високою юридичною культурою римської юриспруденції (аргументованість аналізу, чіткість формулювань, велика кількість розроблених проблем загальнотеоретичного, галузевого та юридично-технічного профілю і т.п.), так і тією роллю, що випала на долю римського права (процес його рецепції) в подальшій історії права².

Ретроспективний аналіз виникнення правової доктрини дозволяє зробити певні висновки. Виникнення правової доктрини має історично обумовлений характер. Її поява пов'язана з необхідністю задоволення потреб юридичної практики в усуненні суперечностей, подоланні прогалин у позитивному праві, в опрацюванні, зокрема, належній систематизації, логічному впорядкуванні та передачі накопиченого в процесі правотворчої та правозастосовної діяльності досвіду, його критичній оцінці та подальшому збагаченні, що в кінцевому підсумку є важливою запорукою сталого розвитку суспільних відносин та підтримання злагоди, стабільності й справедливості в суспільстві. Суб'єктами створення правової доктрини є представники професійного корпусу юристів. Останні, систематизуючи та впорядковуючи накопичені попередніми поколіннями філософів та правників знання про державу і право, механізми регулювання взаємовідносин у суспільстві та аналізуючи діюче позитивне право, юридичну практику, формують цілісну й логічно узго-

¹ Йдеться про такі конструкції, як зобов'язання, окремих видів договорів, цивільно-правової відповідальності, юридичної особи тощо.

² История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 107.

джену систему правових поглядів, що отримують визнання й схвалення з боку держави. Вперше правова доктрина виникає у Давньому Римі. На різних історичних етапах розвитку Імперії її статус і роль у правовому житті римської громади змінюється: від фактора, що впливає на правотворчу й правозастосовну практику, до набуття нею значення формального джерела права шляхом державного санкціонування.

И. В. Семенихин

**РОЛЬ ПРАВОВОЙ ДОКТРИНЫ В ДРЕВНЕМ РИМЕ:
ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Автором исследуются вопросы, касающиеся особенностей формирования правовой доктрины как правового феномена с точки зрения исторической ретроспективы. Рассмотрены отдельные аспекты влияния деятельности римских юристов на процесс формирования и развития римского права. В статье анализируется специфика правовой доктрины как источника права (произведения выдающихся юристов) в Древнем Риме и ее роль в формировании европейской правовой культуры.

Ключевые слова: правовая доктрина, юриспруденция, источник права, римское право

I. V. Semenihin

**THE ROLE OF LEGAL DOCTRINE
IN ANCIENT ROME: HISTORIC AND THEORETICAL ANALYSIS**

The author presents a detailed and profound research of the issues of historical process of law doctrine origin as legal phenomenon. Certain aspects of the role and influence of roman lawyers on formation and development of Roman law are considered. The article considers historical peculiarity of law doctrine as legal source (legal disquisitions of prominent lawyers) in Ancient Rome as well as its role in the formation of the European legal culture.

Keywords: legal doctrine, jurisprudence, source of law, Roman law.